

Persien

- en högkultur
längs Sidenvägen

ARKEOLOGEN BERTIL ALMGRENS
BILDER FRÅN IRAN 1958-59

29.9-24.11.2018

Edens lustgård i det persiska Shiz/Takht-e Soleiman

Iran, eller Persien som landet kallades internationellt före 1935, är en av världens äldsta kulturnationer och har sedan 1600-talet utövat dragningskraft på svenska upptäcktsresanden, affärsmän och vetenskapsidkare. De första svenska arkeologerna kom till Iran 1932 under ledning av den legendariske Ture J. Arne efter att Irans parlament stiftat en lag som tillät utländska arkeologiska expeditioner att arbeta i landet. Arne gjorde banbrytande undersökningar av Shah Tappe på Gorganslätten vid Kaspiska havets sydvästra hörn och bidrog i samband med kronprinsparets Orientresa 1954 till förvärvet av en unik samling forntida bronsarbeten.

Under ledning av den i Uppsala verksamme arkeologen Hans Henning von der Osten inledde en tysk-svensk-iransk expedition 1958 utgrävningar i Shiz (Takht-e Soleiman) på berget Asnavand i nordvästra Iran (UNESCO världsarv 2002). Övriga deltagare från svensk sida var arkeologerna Bertil Almgren, Carl Nylander, Anders Åman, Sune Zachrisson och Lars Gezelius. Von der Osten var författare till det nyutkomna storverket "Die Welt der Perser" och hans föreläsningar i Uppsala väckte intresse för iransk arkeologi. Shiz, belägen i en otillgänglig alp-trakt ca 2200 m över havet, är en mytomspunnen plats och har förknippats bland annat med den judiska berättelsen om Edens lustgård, paradisus terrestris. I dag kröns den branta bergsplatån av mäktiga murar och förfallna ruiner kring en nästan cirkelrund källsjö som liknar en vattenfylld krater av en vulkan. Sjön är källan till fyra floder har sedan urminnes tider varit förknippad en vattenkult knuten till Anahita, den iranska fruktbargudinnan. Under antiken låg hennes helgedom i mitten av en storslagen trädgård och vaktades av tempeljungfrur.

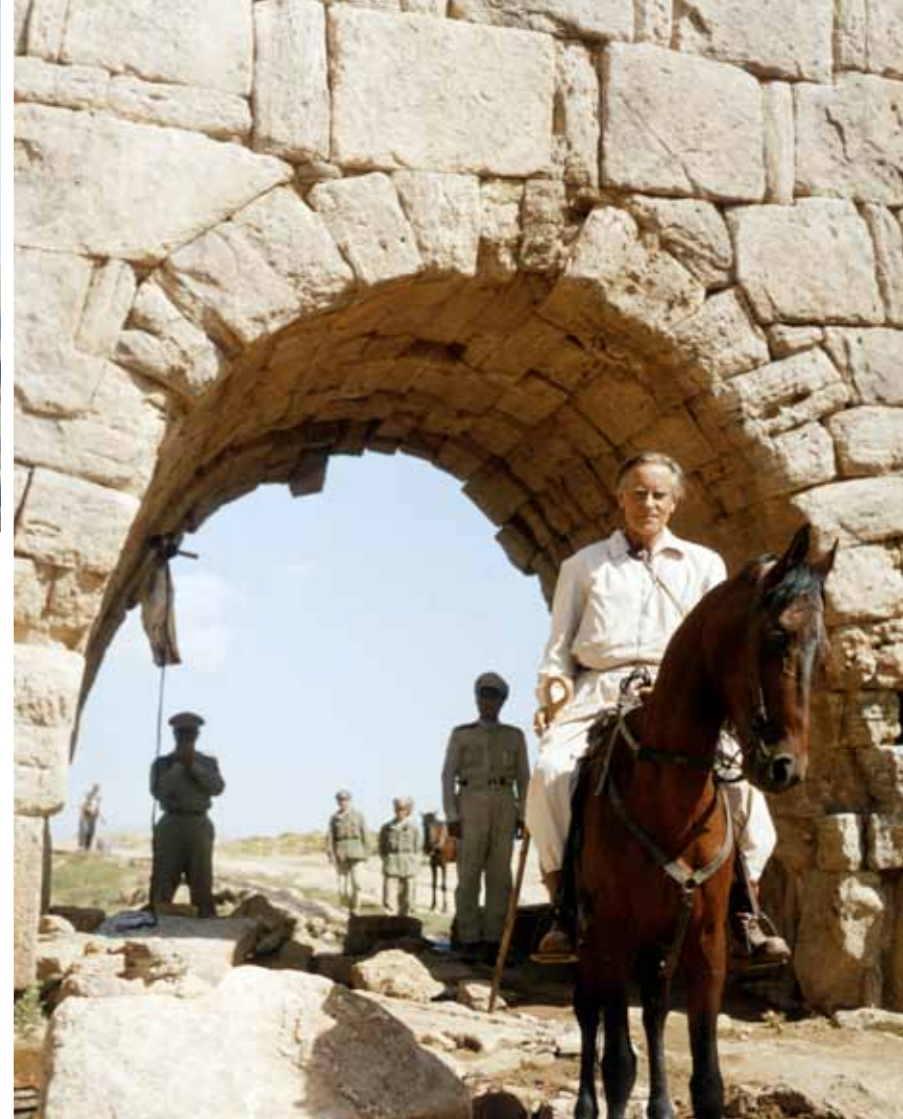

Under sasaniderna (224–551) var Iran en politisk stormakt i Västasien och Shiz blev hemvist för krigarklassens heliga eld, Adur Gushnasp. Denna eld var även förknippad med kungadömet eftersom det var tradition att varje nykrönt kung (shahanshah, ”kungarnas kung”) skulle fotvandrade hela vägen upp till eldtemplet för att offra till gudarna. Efter den muslimska erövringen vandaliserades helgedomarna och zoroastrierna tvingades på flykt. För att skydda borgen från ytterligare förstörelse gav lokalinvånarna den namnet Salomos tron (Takht-e Soleiman) då kung Salomo räknas som en profet i islam. Under medeltiden uppförde Djingis Khans ättling Abaqa ett sommarpalats innanför murarna med utsökta friser av glaserad keramik och lät även återställa delar av det förfallna eldtemplet.

De vattenflöden som oavbrutet forsade fram från Shiz försåg väldiga regioner med näring vilket verkade stimulerande för jordbruk och handel. I platser som Shiz fann Bertil Almgren de klimatiska och naturgeografiska förutsättningarna för den berömda Sidenvägen. Redan 200 år före Alexander den store hade det persiska akemenidriket (550–330 f.Kr.) inrättat ett väldigt nätverk av transportleder som knöt samman Medelhavsområdet med Kina. Iran utgjorde själva nerven i Sidenvägen ända fram till nyare tid och var skådeplats för ett rikt ekonomiskt, kulturellt och intellektuellt utbyte mellan öst och väst. Sin guldålder upplevde Sidenvägen på medeltiden då blomstrande handelsstäder som Isfahan, Shiraz och Nishapur var kosmopolitiska centra för kultur och lärdom. Landets härskare och stormän tog ut goda förtjänster på eftertraktade varor och skaffade sig närmast monopol på sidenhandeln.

Under hela medeltiden fungerade persiska språket som lingua franca längs Sidenvägen, något som vittnar om den iranska kulturens vida geografiska spridning från Konstantinopel i väst över Mindre Asien, Kaukasus, Mesopotamien och

Bertil Almgren t.v. i bild och Hans Henning von der Osten t.h.

Centralasien till Bengalen och Kina i öst. Det persiska ordet för vin (bade) dyker exempelvis upp i kinesiskan i betydelsen druva (pútáo). Under Tangdynastin blev persisk klädedräkt, mat, musik och kosmetika på modet och aristokratin i Chang'an var persisktalande. Handskrivna manuskript av iranska lärde som Avicenna och Rhazes nådde Västeuropa där de översattes till latin och bidrog till renässansens framväxt. En ansevärd mängd persiska ord har vandrat in i europeiska språk i samband med att nya handelsvaror introducerades på den italienska och franska marknaden. Hit hör mysk, karaff, kaviar, pashmina, pilaff, aubergine, lime, pistage, ris, saffran, socker, sorbet och spenat, för att nämna några. Vissa produkter fick sina namn av att de ansågs ha sitt ursprung i Iran eller förknippades särskilt med landet. Persikan har odlats i Iran i ca 2500 år och fick sitt namn av den romerska benämningen malum persica (persiskt äpple). Persiennen introducerades i renässansens Frankrike av venetianska köpmän som handlade med de safavidiska hoven i Isfahan, Qazvin och Tabriz.

I många fall är lånorden knutna till nya sociala, kulturella eller ekonomiska fenomen (t.ex. check, kiosk, balkong, gitarr, pyjamas, schack, tamburin och tiara) och i andra fall har de invandrat genom reseberättelser under olika perioder (t.ex. magi, basar, karavan, turban, vesir, divan och seralj). Ordens utbredning vittnar om en ökad grad av globalisering, förändrade livsvanor och i vissa fall om en vurm för det exotiska och främmande. Iran var sedan antiken känt för sina storslagna palatsträdgårdar och grekiska författare beskriver ingående persernas intresse för trädgårdskonst. Under akemeniderna gjorde de persiska trädgårdarna (paridæza) djupa intryck på både judar och greker. Det judiska folket som befriats ur den babyloniska fångenskapen av Kyros den store uppfattade perserkungen som en Messiasgestalt och enligt Första Mosebok hade Edens lustgård planterats i öster. Mot denna bakgrund är

det inte överraskande att det fornpersiska ordet paridæza gav namn åt himmelriket på europeiska språk via hebreiskan. Under nyare tid har många lånord invandrat via turkiskan. Ett sådant ord är tulpan som härstammar från persiskans dolband (turban) vilket kommer sig av att venetianska översättare verksamma i Konstantinopel tyckte att denna blomma liknade en turban till formen!

Bertil Almgren var även fotograf och vi kan vara glada för att han dokumenterade sina vistelser i Iran med sin Hasselbladare. Hans samling utmärker sig i fråga om konstnärlig skärpa, teknisk briljans och ett enastående motivval. Bilderna vittnar om en personlig närhet till de avbildade miljöerna, en inlevelse som är lika uttalad vare sig det rör sig om vardagsscener i Isfahans myllrande basar, högtider i avlägsna byar eller porträtt av nomadiska boskapsskötare ute i vildmarken. De kan i grunden ses som levande uttryck för en rad spontana och otvungna mellanmänskliga möten. Almgren var till skillnad från andra samtida Iranfotografer arkeolog och sökte sig medvetet utanför turistens upptrampade stigar och journalistens fokusering vid enskilda händelseförlopp. Samlingen kan sägas vara unik med internationella mått och förmedlar magiska glimtar från ett svunnet Iran, en till synes tidlös kultur som delvis gått förlorad i spåren av revolution, krig och storskalig industrialisering.

Ashk Dahlén, docent i iranska språk vid Uppsala universitet

Sidenvägen

Det mytomspunna namnet Sidenvägen myntades av en tysk geograf, Ferdinand von Richthofen, som beskrivning på en öst-västlig route för handelsvaror från Medelhavet genom Centralasien till Kina från århundradena f.Kr. till 1800-talet e.Kr. Handelsvägen från Istanbul till Peking - en sträcka på 800 mil, upptog en femtedel av jordens omkrets! Karavanvägen gick genom otillgängliga bergsområden, över höglandets oändliga stäpper och längs kanten av vidsträckta ökenområden. Trots det varierande landskapet och de stora avstånden var vägen någorlunda lätt att följa eftersom bergskedjorna tvärs över kontinenten i huvudsak går i öst-västlig riktning och kunde följas som riktmärken. Otaliga andra handelsvägar utgick kors och tvärs från den centrala leden och förband t.ex. hamnarna i Persiska viken med de norra delarna av landet runt Kaspiska havet och Indien med handelsvägarna till Kina.

Längs sidenvägens sträckning etablerades stora handelsstäder som Merv, Ray, Ekbatana (nuvarande Hamadan), Shiraz, Samarkand och Isfahan där handelsmän från många olika områden kunde mötas och utbyta varor. En del städer längs sidenvägen specialiserade sig t.o.m. på vissa handelsvaror - i staden Tabriz i norra Iran handlades det t.ex. särskilt med pärlor från Persiska viken. Pärlorna var så eftertraktade att de transporterades 120 mil norrut för att säljas på den lukrativa sidenvägsmarknaden i Tabriz.

I dessa myllrande handelsplatser med ständigt nya handelsresande från vitt skilda platser, möttes även deras olika religiösa idéer, filosofiska inställningar, språk, vetenskapliga upptäckter, folkdräkter och kulturella sedvänjor. I den välfungerande

persiska byråkratin var hantverkare, ämbetsmän och soldater anställda som kom från olika provinser. Denna kosmopolitiska blandning av idéer, religion, sedvänjor, språk och hantverksskicklighet blev en naturlig del av det dagliga livet runt handelsstäderna under årtusenden och främjade tolerans för mångfald och ett internationellt synsätt.

Längs sidenvägen transporterades och handlades med exklusiva varor som siden, pärlor, ädelstenar, vin, skinn, keramik, kakel, mattor, guld, silver, elfenben, kryddor. Varor kom från alla länder längs rutten i nuvarande Kina, Mongoliet, Afghanistan, Irak, Indien, Egypten och Grekland. På stäpplandet nordost om det persiska riket låg ett område som kallades Sogdien. Här bodde ett iranskt folk, sogderna, som kom att specialisera sig som köpman och mellanhänder i handeln mellan karavanerna och nordligare stammar.

Det luxuösa, mjuka och tunna sidentyget var en speciellt eftertraktad och synnerligen exklusiv vara som tillverkades i Kina. Romarikets damer använde det flitigt och fick den antika författaren Seneca att beklaga sig över det tunna sidenets syndiga och halvgenomskinliga egenskaper som gjorde att kvinnorna i hans omgivning såg nästan nakna ut i sina sidenkläder! Tidvis användes även sidenbalar som en slags gemensam valuta, eftersom många olika valutor och mynt förekom längs sidenvägens sträckning.

Perserriket

- effektiva ämbetsmän, utbyggt vägnät och kulturell tolerans

I det akemenidiska riket (från ca 550 f.Kr. till 330 f.Kr.) enades många provinser under ett styre och formade det väldiga perserriket som till sin största utbredning sträckte sig från östra delarna av Grekland i väster till Egypten i söder och nuvarande Kirgizistan i öster.

Provinserna i perserriket var i princip självstyrande och vilade på lokala lagar och styrdes av s.k. satrapi – lokala ståthållare som rapporterade direkt till den persiske kungen. Infrastrukturen byggdes ut med ett vidsträckt vägnät kors och tvärs genom riket som möjliggjorde att t.ex. postväsendet fungerade utmärkt från satrapi till satrapi. Grekerna hade å sin sida knappast något vägsystem alls under samma tid, utan förlitade sig på sjövägen som kommunikationsled mellan kungarikena.

Staden Gordions plats i det gamla perserriket, vid kanten av den anatoliska slätten i centrala Turkiet, var anhalt på det välutbyggda trans-kontinentala vägsystem som perserna konstruerat, den så kallade Kungsvägen. Alexander den store kom till Zeustemplet i Gordion och visades den berömda körvagnen som var låst med den svårlösta s.k. gordiska knuten. Den som kunde lösa upp den skulle bli Asiens härskare, d.v.s. få tillgång till det väletablerade systemet av handelsvägar tvärs över kontinenten till Kina och Indien. Alexander högg knuten mitt itu och besegrade mycket riktigt perserkungen Dareios III år 331 f.Kr. och blev därmed härskare över det väldiga perserriket med dess välfungerande kommunikationssystem.

Det persiska rikets välutbyggda infrastruktur och frånvaron av dominerande centralmakt och auktoritär statsreligion, gjorde att det kunde fungera som en enhet, trots de enorma avstånden och mångfald av folkslag och religioner. Riket liknade mer ett samväldie av jämlika provinser, än ett enda centralstyrt rike.

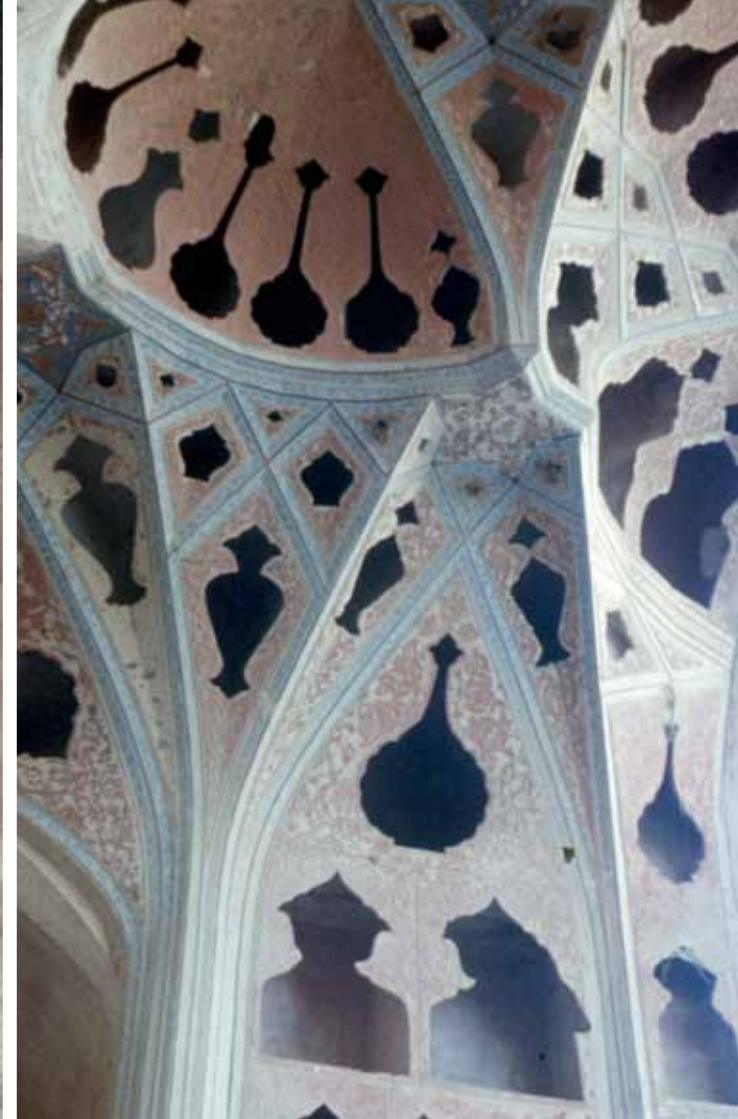
Ett sådant väldigt rike som på 500-talet f.Kr. band ihop mängder av olika folkslag, landskap, språk, dialekter och trosuppfattningar, var onekligen en utmaning att styra. Det nybildade persiska riket bestod av provinser med parter, sogder, meder, assyrier, perser, armenier, fenicier, syrier, baktrier, elamiter, babylonier, nubier – alla med olika språk, seder och bruk. Istället för att en stark auktoritär centralmakt dominerade, så ledde mångfalden av folkslag till ett nytänkande och framgångsrikt nytt styrelseskick. Perserkungen Kyros den store erövrade Babylon (i nuvarande Irak) 550 f.Kr. helt fredligt och utan blodiga slag och satte då sin politiska ideologi i verket. Han utfärdade ett edikt om att alla folk som erövrades och som tidigare hade förpassats från sina hemprovinser skulle få återvända och dessutom skulle samtliga folk få bevara och utöva sina speciella religioner och kulturella särarter och språk skulle respekteras. Detta skrevs ner i kilskrift på den s.k. Kyros cylindern, en lerrulle som numera förvaras på British museum i London och anses vara världens första deklaration om mänskliga rättigheter. Den amerikanske presidenten Thomas Jefferson, inspirerades av den 2500-åriga Kyrosrullens innehåll om religionsfrihet och tolerans när han arbetade fram den amerikanska konstitutionen i slutet av 1700-talet.

Religiös mångfald

I det religiöst toleranta och vidsträckta perserriket levde många olika religioner sida vid sida, däribland kristendom, judendom, buddhism, islam och iranska religioner som zoroastrism och manikeism. Zoroastrismen, som Takht-e Soleiman kom att bli en del av, grundades av den iranske filosofen och diktaren Zarathustra omkring år 1000 f.Kr. Den blev statsreligion först i det sassanidiska riket på 200-talet e.Kr. och det var då som orten blev en zoroastrisk kultplats. Zoroastrismens filosofi lär ut att det finns två tankesätt i världen – ett gott och ett ont – som påverkar människans tankeprocesser och är knutna till hennes samvete. Eld, vind och vatten dyrkades i särskilda tempel i perserriket och Takht-e Soleiman var det förnämsta Eldtemplet, där den viktiga ”Kungars och krigares eld”, ständigt hölls brinnande av särskilda präster, s.k. magier. De tre vise männen i Nya testamentet som kom till Bethlehem från österlandet var just sådana magier, zoroastriska lärde. Judendomen etablerade sig även tidigt som en del av i perserrikets många religioner och på 1100-talet fanns det fortfarande betydande judiska befolkningar i Iran. Den spanske rabbinen, Benjamin från Navarra, färdades längs sidenvägen på 1100-talet och rapporterade att i handelsstäderna Samarkand bodde det då ca 50.000 judar, i Hamadan 30.000 och i Isfahan minst 15.000. Kristna missionärer saknades dock inte. När den holländske missionären och franciskanermunken, Vilhelm av Ruysbroeck i mitten av 1200-talet reste längs sidenvägens östra delar, träffade han buddhistiska klostermunkar i Karakorum i nuvarande Mongoliet och kom i diskussion med dem om Guds väsen. Han vände sig även till regionens härskare för att missionera – storkhanen Möngke gav honom då dock svaret att på samma sätt som Gud hade gett människan fem fingrar på varje hand, så hade Gud gett människan olika trosuppfattningar.

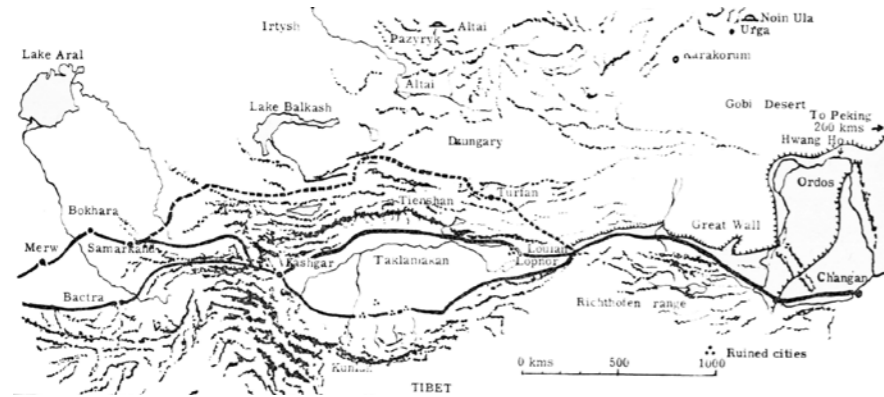
Längs bergskedjorna till Kina

Sidenvägen strax söder om Kaspiska havet via staden Rhages (nuvarande Ray) går mitt emellan den södra sidan av den bergskedjan Alborz och den vidsträckta saltöknen Dasht-i-Kavir. I nordsluttningarna på Alborzkedjan som skiljer Irans väldiga högplatå från Kaspiska havet kommer molnen med fuktighet norrifrån på hösten, medan resten av landet söder om bergskedjan sedan många månader är förbränt i den oavbrutna sommartorkan.

På den torra södra sidan av bergskedjan täcker ett hårt packat lerlager ett tjockt lager med grus. I över hundra mil utgör denna flacka stäppmark en idealisk väl-dränerad och platt vägyta för kamelkaravanerna. Bergskedjans öst-väsliga sträckning utgjorde ett riktmärke som gjorde det lätt att orientera sig på vägen mot Kina. På de ca 90 milen från staden Qazwin österut till Nishapur, låg bergskedjan alltid på karavanens vänstra sida. Stäppfloran av gräs och örter var sparsam, men tillräcklig för kamelerna. Däremot var det inte tillräckligt fuktigt för att odla spannmål eller grönsaker. Odlingarna var istället koncentrerade till norra sidan av Alborz på Kaspiska havets sydkust och i smala bälten nere i dalgångar. Marco Polo reste på denna bördiga norra sida av bergskedjan Alborz under sin färd från Venedig till Kina på 1200-talet och beundrade särskilt de vackra frodiga trädgårdarna och de feta oxarna. De många och regelbundna internationella karavanerna kunde istället färdas obehindrat i två tusen år över stäpperna på bergskedjans torra sydsida, utan att störa bybor eller böndernas odlingar.

I Kina rådde liknande geografiska förhållanden. Många handelsvägar strålade samman i kröken av Huang-ho floden, sydväst om Ordosöknen, inklämd mellan den kinesiska muren och Qilianbergen. Den västligaste delen av kinesiska muren fortsatte ytterligare 100 mil västerut och här hade den en klar försvarsuppgift ~ att skydda den lukrativa karavanvägen genom Asien till Medelhavet från nordliga stammar. Bergskedjan och murens sträckning går först i rakt öst-syd-öst riktning, med två välkända riktmärken på var sin sida om färdvägen och senare över ökenområden som leder rakt mot målet i väster. Vägen gick vidare norr om Taklamakanöknen längs kanten av Tienshanbergen till den blomstrande handelsstaden Kashgar i västra Tibet. De över 3000 m höga Pamirpassen var besvärliga, men framkomliga under tider med gynnsamt klimat. Därefter vidtar återigen ett stäpplandskap med marknadsstäder som Samarkand och Merv, där den persiska delen av sidenvägen börjar.

Kallare klimat påverkar Sidenvägens sträckning

Under två perioder under århundradena runt 500-talet f. Kr och tusen år senare, runt 500-talet e.Kr. ändrades antagligen sidenvägens sträckning tidvis genom att handeln flyttades norr om bergskedjan Tienshan med sina höga pass. Detta sammanföll med perioder med kyligare klimat med mer nederbörd och innebar att Pamirpassen var snötäckta större delen av året och därför svårforcerade. Pamirpassen kunde undvikas genom istället att förlägga handelsvägen, till stäpplandskapet norr om Tienshan i Östturkistan. Handelsrutten blev då längre, men i gengäld undvek den de höga snötäckta passen. Denna förändring av sidenvägens sträckning gynnade handeln och kontakten med nordliga beridna nomadstammar norr om Tienshan, t.ex. i Pazyryk i Altajbergen. Deras storväxta hästar var eftertraktade och handlades med Persien och Kina. Rika gravfynd från Altajområdet från århundradena f.Kr. med siden, mattor och trämeblar visar på kinesiska, grekiska och persiska influenser och har bevarats i gravar som varit nerfrusna i permafrosten. En knuten matta hittades i en av dessa gravar och var sannolikt gjord på 400-talet f.Kr. i Armenien, 550 mil därifrån.

Elisabeth Almgren

Foto: Bertil Almgren ©

Utställningen är producerad med stöd av Kungl. Vitterhetsakademien och Crimson.

LITTERATUR:

Almgren, Bertil

Geographical Aspects of the Silk Road
Especially in Persia and East Turkestan.
The Museum of Far Eastern Antiquities
Bulletin No. 54. sid. 95-108, 1962

Almgren, Bertil

Tacht-i-Suleiman. Vorläufiger Bericht über
die Ausgrabungen 1959. Berlin Verlag
Gebr. Mann, 1961

Dahlén, Ashk red.

Antikens Persien. Bokförlaget h:ström,
Umeå 2016

Nylander, Carl

Swedish Contributions to the Archaeology
of Iran. Fornvännen 102, sid. 168-182
Stockholm 2007

